

दक्षिण एसियामा नेतृत्व

गोपालकृष्ण गान्धी

१८ डिसेम्बर २०१२

म एउटा काल्पनिक संवादबाट आजको प्रवचन सुरु गर्न चाहन्छु। त्यो संवाद मेरो र यहाँ उपस्थित कुनै पनि व्यक्तिबीच हुन सक्छ।

के तपाईं दक्षिण एसियाली नेता हुनुहुन्छ?

होइन, होइन। दक्षिण एसियाली त हुँ, तर 'नेता' भने होइन।

उसो भए, शायद असफल नेता पो हुनुहुँदो हो कि?

होइन बाबा, मैले नेता हुने प्रयास कहिले पनि गरिँनँ।

ए, अभिलाषी नेता हुनुहुन्छ क्यार ?

होइन, तर सबैको प्रशंसा वा वाहवाह पाउने वा भनीं अगुवा बन्ने सपना नदेखेको चाहिँ होइन।

अगुवा? कस्तो अगुवा?

फसाद नै त्यसैको छ। खासमा कुनै कुराको अगुवा होइन। मेरो कुनै खास ध्येय नै छैन।

कुनै ध्येय छैन? वाहवाही र प्रशंसा कमाउने बाहेक तपाईंको कुनै उद्देश्य छैन?

यस कुराबाट परिचित हुनुहुन्छ र यो सुनेर तपाईंलाई दिक्क पनि लाग्न सक्छ, मलाई थाहा छ।

हो, थाहा छ। यतिका नेता छन्, तर उनीहरूलाई वाहवाही कमाउनु र मान्छे पछि लगाउनु बाहेक केही मतलब छैन।

हो, त्यही भनेको। नेताहरू जो ताली चाहन्छन्, तालीको गडगडाहट चाहन्छन् र झन् ठूलो गडगडाहट चाहन्छन्। त्यसपछि नारा, जुलुस, पोस्टर, ज्याली, भाषण मञ्च चाहन्छन्। आफूपछाडि समर्थकहरूको झुन्ड चाहन्छन्, तिनले आफूलाई माथि उचालेको, आफूलाई पत्याएको र सत्तामा पुऱ्याएको हेर्न चाहन्छन्।

तपाईंलाई पत्याउने आधार के? जनतामाझ तपाईंले ठाउँ बनाउन पाउने अधिकार के हो?

त्यस्तो मसित केही पनि छैन। तर पारिवारिक इतिहास भन्ने हुन्छ नि त्यसले धेरै कुरा बताउँछ।

ए, तपाईंको परिवारमा नेताहरू थिए, त्यसैले तपाईं पनि नेता बन्न चाहनुहुन्छ, होइन?

त्यसै भनी बुझ्नुहोस् न। वास्तवमा कुरा त्यही हो।

उसो भए, नेता परिवारको सदस्य भएपछि नेतृत्वमा हक लाग्छ भनेको हो?

होइन, त्यस प्रकार कसैको हक लाग्दैन। राजनीतिक परिवारमा जन्मदैमा कसैलाई राजनीतिमा प्रवेश गर्ने अधिकार हुँदैन। तर दक्षिण एसियामा यस्तै परम्परा चलेको छ। यो परम्परा त्यति पुरानो त होइन, तैपनि यो स्थापित भइसकेको छ। अनि यो परम्परा राजनीतिमा मात्र होइन अन्य क्षेत्रमा पनि स्थापित भइसकेको छ। यसलाई 'जन्मका आधारमा माथि उक्लने' परम्परा पनि भन्न सकिन्छ।

अँ, अ'सेन्ट बाई डि'सेन्ट। यो कुरा मलाई मन पर्‍यो। तर अङ्ग्रेजीमा अ'सेन्ट भनेको उक्लनु या चढ्नु हो र डि'सेन्ट भनेको ओर्लनु हो। के उसो भए तेन्जिङ शेर्पाले सगरमाथाबाट ओर्लेर त्यसमा चढेका हुन् त ?

यहाँ मैले "डि'सेन्ट" भन्नुको तात्पर्य वंशपरम्परा हो। पर्वत चढ्ने परम्परा र सीप तेन्जिङको रगतमै थियो, उनको डी.एन.ए.मै थियो। हो कि होइन? त्यसैले उनको वंशपरम्पराले ठूलो भूमिका खेलेको पक्कै थियो। त्यसैले उनलाई उचाल्यो, ठेल्यो र टुप्पामा नपुगेसम्म घचेटिरह्यो।

हुन सक्छ। उनको डी.एन.ए.मा त्यो थियो, पक्का हो। तर उनी भिडे र लागिपरे। उनले आफ्ना हाड, छाला र मांसपेशीका एक-एक तन्तु त्यसमा घाटे। आफ्नो मन-मस्तिष्क र शरीरलाई त्यसमा लगाए। उनलाई कसैबाट कुनै लाभ मिलेको थिएन। बरु त्यसको विपरीत तेन्जिङको कथा एक व्यक्तिले प्रत्येक पाइलाका लागि सङ्घर्ष गर्नुपरेको कथा हो। त्यो एक व्यक्तिको अथक परिश्रमको कथा हो। त्यो उनी आफैले प्राप्त गरेको सफलता हो।

तपाईंले ठीक भन्नु भयो। तेन्जिङ वास्तवमै नेतृत्वको प्रतिमूर्ति थिए। नेतृत्व दिनु भनेको के हो त्यो उनको जीवनले बताउँछ। जवाहरलाल नेहरूले भनेका थिए भाग्य भन्ने कुरा हुन्छ, त्यसलाई आफैले खेलाउनु सक्नुपर्छ। त्यसलाई कसरी खेलाउनुहुन्छ त्यसैमा सफलता पनि निहित हुन्छ।

बृहत्तर परिवार

यस काल्पनिक कथोपकथनपछि, अब म दक्षिण एसियामा स्थापित नेतृत्व सम्बन्धी केही तथ्य र केही पक्षबारे चर्चा गर्न चाहन्छु। हामी दक्षिण एसियालीहरूले जुन नेताहरू पाएका थियौं त्यसका लागि आफैँलाई स्याबासी दिन सक्छौं र स्याबासी दिनु पनि पर्छ। ती नेताहरू संसारकै उत्कृष्ट र महान् नेताहरूमध्येका थिए। हामी जब 'नेता' भन्ने शब्द प्रयोग गर्दछौं त्यस बेला राजनीतिभन्दा धेरै पर तथा माथिल्लो तहका कुरा गरिरहेका छौं भन्ने बुझ्नुपर्छ। त्यस बेला हामी यस्तो व्यक्तिका बारे कुरा गरिरहेका हुन्छौं जो बाटो नभएको ठाउँमा बाटो बनाउँछ, यस्तो बाटो जो केवल बाटो नभएर आफैँमा एउटा विश्व पनि हो। यस्तो बाटो जो नवीन चेतना र नवीन समझदारी हो। यस्तो बाटो जो नवीन आस्था हो जसले हाम्रा भित्री र बाहिरी दुवै संसारलाई राम्रो बनाउन सकिन्छ।

गौतम बुद्धको एउटा कथा छ। उनी सिद्धी प्राप्त गरेपछि आफ्ना अनुयायीहरूको लस्करसहित पहिलो पटक कपिलवस्तु आउँदा यशोधरा र बालक राहुलले उनलाई राजप्रासादको बार्दलीबाट हेरिरहेका थिए। 'तिनमा कुन चाहिँ मेरा पिता हुन्?', राहुलले आफ्नी आमालाई सोधे। जवाफमा युवराजीले 'बायाँतिरबाट पहिलो' वा 'कपाल चुल्ठो पारेका' जस्ता सामान्य विवरण दिइन्। उडिरहेको धुलोको बादलमाझ निहाउँ उनले भनिन्, 'पुत्र, जो सिंहझैँ हिंडिरहेका छन् तिनै तिम्रा पिता हुन्।'

बुद्ध जस्ता नेता संसारले कहिल्यै पाएको थिएन र मेरो विचारमा कहिल्यै पाउने पनि छैन र उनी यसै भूमिमा जन्मेका थिए। मनै बदलिदिने दृष्टि, दुःखका कारणहरूको समीचीन व्याख्या र दुःखलाई निराकरण गर्ने उपायहरूद्वारा उनी आज पनि अगुवाइ गरिरहेका छन्। नोबेल पुरस्कारद्वारा सम्मानित दुई जीवित आत्माहरू बुद्धबाटै आफ्ना आन्तरिक शक्ति तथा ऊर्जा प्राप्त गर्छन् र ती दुवै दक्षिण एसियाली हुन्। ती हुन् दलाई लामा र आङ सान सु की। यी दुवैमा सिंह वा सिंहिनीका गुणहरू छन्।

जब कुनै युवराज आफ्नो राजमहल त्यागेर उपदेशक बन्छ, जब कुनै धर्मगुरुले आफ्नो उच्चासन छाडेर निर्वासनमा जान पर्छ, जब कुनै जन्मजात अगुवा आफ्ना जनतालाई नेतृत्व गर्नबाट प्रारब्धबाट वञ्चित हुन्छ त्यस्तो बेलामा हामी आरोह होइन एक प्रकारको अवरोह भएको देख्दछौं अर्थात् अचानक उत्पन्न भएको प्रतिकूलता देख्दछौं। तर त्यही प्रतिकूलतामा वा अवरोहमा एउटा यस्तो उभार पनि देख्दछौं जसले एक 'अदना' व्यक्तिलाई नेतामा परिणत गरिदिन्छ। केही घटनाक्रम र ऐतिहासिक सन्दर्भहरूका रूमानी पक्षको कहिलेकाहीं बढ्दै बढाइ-चढाइ हुने गर्छ, तर त्यसबाट हामीले जादुमयी व्यैयक्तिक क्षणहरूलाई बिर्सन हुन्न।

मैले यस्तै केही कुरा दक्षिण अफ्रिकाको पिटरमारिट्जबर्गमा बोलेको थिएँ र आज पनि म त्यही कुरा यहाँ दोहोर्न्याउँछु। आजभन्दा १२० वर्षअघि पिटरमारिट्जबर्गमा एक जना भारतीयलाई रेलबाट घोक्र्याइयो। त्यहाँ दक्षिण अफ्रिका पुगेको दक्षिण एसियाको एक भारतीय गिन्यो। तर को उठ्यो? त्यस

गिराइबाट को माथि चढ्यो? आफ्ना विवेकलाई प्रयोग गर्दै अदभुत सङ्कल्पका साथ एक राजनेता उठ्यो। गान्धी लडे रेलको टिकट लिएर जसलाई कसैले वास्ता गरेन; तर उनी उठे यस्तो आवाज लिएर जसलाई कसैले बेवास्ता गर्ने सकेन। रेलयात्रीका रूपमा उनी लडे, तर देशभक्त भएर उठे; लड्दा उनी वकिल थिए तर उठ्दा उनी क्रान्तिकारी भएर उठे। उनले लड्ने कानुनी मुद्दा उनको राजनीतिक अभीष्ट बन्यो, उनको मानवीय सदाचार मानवीय गरिमा र मानवीय न्यायप्रतिको आशक्तिमा रूपान्तरित भयो। त्यस क्षण व्यक्तिको ठाउँ एक नेताले लियो जसले प्रस्तुत गरेको उदाहरणले उपनिवेशवाद र साम्राज्यवादको साइला तथा हामीकहाँ विद्यमान शोषणको दाम्त्रालाई चुँडालेर दक्षिण अफ्रिकामा मात्र होइन पूरै अफ्रिकामा परिवर्तन ल्यायो, दक्षिण एसियामा मात्र होइन पूरै एसियामा परिवर्तन ल्यायो।

“अ’सेन्ट बाई डि’सेन्ट”को अर्थ सार्वजनिक भूमिकामा मास्तिर उक्लने मात्र होइन पारिवारिक सम्बन्ध र वंशानुगत भूमिकाबाट बिल्कुलै फरक व्यवहार गर्नु पनि हो। दक्षिण एसियामा राजनीतिक क्षेत्रमा बाहेक अन्य क्षेत्रमा पनि पारिवारिक कारणबाट जन्मेका नेताहरू छन्। तर दक्षिण एसियाले नै संसारलाई नयाँ जागृतिको अर्थमा साँचो नेतृत्व अन्य खालका ‘तल झराइ’बाट आउन सक्छ भन्ने देखाएको छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यो तत्कालको र प्रणालीगत प्रतिकूलताबाट आउँछ। त्यो चुनौती हो अनुकूलता होइन, त्यो हन्डर हो, सहूलियत होइन ।

‘परिवार’ शब्दको अर्थ पनि लचिलो छ। मानिसको परिवार हुन्छ जसमा ऊ जन्मेको हुन्छ, जसलाई खानदान वा कुल भनिन्छ। त्यसपछि उसको अर्को ठूलो परिवार जात-बिरादरीको हुन्छ जसको ऊ सदस्य हुन्छ, त्यसपछि त्यस्ता समुदायहरूको सङ्घ हुन्छ आदि आदि। तसर्थ ‘वंशानुगत’ भन्ने शब्दले एउटा लचिलो अर्थ बोकेको छ। त्यसको बृहत्तर अर्थमा दक्षिण एसियाले उदेकलाग्दा सामुदायिक नेताहरू जन्माएको छ।

दुई पुरुषहरूको नाम तत्काल मेरो मगजमा आउँछ। उनीहरूले आफ्ना कुल परिवार र समुदायले भोग्नु परिरहेको अप्ठ्याराहरूलाई गहिरोसित बुझेका थिए। उनीहरूका तर्फबाट हामी संसारलाई भन्न सक्छौं, ‘हामीसित शक्ति छैन, हामी धनी छैनौं’, तर हामीलाई बेवास्ता नगर। हाम्रो सामर्थ्य र आफ्नो आवाज सुनाउने हाम्रो सङ्कल्पलाई चानचुने नठान।’ म खान अब्दुल गफ्फार खाँको उल्लेख गर्छु जो ‘बादशाह’ कहलिए। पठानहरूको हितमा उनी बोल्थे। तर उनी पठानहरूका मात्र बादशाह थिएनन् । अनि भीमराव आम्बेदकर, जो ‘बाबासाहेब’ कहलिए, उनले प्रतिनिधित्व गर्ने दलितहरूका लागि मात्र होइन सम्पूर्ण भारतकै लागि उनी बाबासाहेब थिए। यी दुवैले आफ्ना खास गुणहरूका आधारमा बृहत्तर दृष्टिकोण र फराकिलो मार्ग निर्माण गरे।

वंशानुक्रम भनेको सानो वा ठूलो जुनसुकै परिवार वा वंशभिन्न हुने जन्मको संयोग हो। वंशानुक्रमले दक्षिण एसियामा नेतृत्वको निर्माणमा निकै ठूलो भूमिका खेल्छ। यसको भूमिका निकै गम्भीर पनि छ। शायद संसारको अन्य भागमा यसको यति ठूलो भूमिका नहोला। दक्षिण एसिया जिउनका लागि र राम्रोसित जिउनका लागि तथा गरिमा र न्यायका लागि लड्नु र भिड्नुपर्ने मैदान हो। हामी हरेक जना कुनै न कुनै राजनीतिक परिवारमा, कुनै न कुनै राजनीतिक परिस्थितिमा र कुनै न कुनै राजनीतिक सन्दर्भमा जन्मिएका हुन्छौं। हामी राजनीतिकर्मी हौं या नहौं हामी राजनीतिक एकाइ जरुर हौं। त्यस अर्थमा हामी सबै अभिलाषी नेता, असफल नेता, निराश नेता, सन्तुष्ट नेता, क्रुद्ध नेता, नक्कली नेता, सक्कली नेता, महान् र आदर्श नेता हौं र हुन सक्छौं। अथवा हामी यस्ता कुनै पनि खालका नेता नभए पनि हामी हामीले नेतृत्व दिने वा नेतृत्व दिएको दाबी गर्नेलाई पछ्याउन सक्छौं, तिनको समर्थन गर्न सक्छौं, तिनको विरोध गर्न सक्छौं, तिनलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन सक्छौं र तिनलाई अधिकारविहीन पनि बनाउन सक्छौं। अनि नेपालले नेतृत्वविहीन हुँदाहुँदै पनि कसरी 'सामान्य जन'को प्रबल शक्तिले सत्तामा रहेकोलाई हटाउन र शासन सत्ताको प्रकृतिलाई नै बदलिदिन सक्छ भन्ने देखाएको छ। राजतन्त्रलाई गणतन्त्रमा फेरिदिएको छ। दक्षिण एसियामा अन्यत्र यस्तो उदाहरण देखिएको छैन।

दक्षिण एसियाका अग्रजहरू

दक्षिण एसियामा वंशानुक्रम र नेतृत्वबीचको सम्बन्ध वास्तवमा जन्मजात जोडिएको छ। तर 'परिवारको नेतृत्व'को अर्थमा होइन। वंशानुक्रमको सम्बन्ध परिवारहरूसित छ। यो वंशानुक्रम समग्र जनताको सामुदायिक परिवार हुन सक्छ। कसैले पनि आफ्नो जन्मलाई निर्धारण गर्न सक्दैन। त्यसैले कोही राजनीतिक परिवारमा जन्मेको भए पनि जन्मका बेला राजनीतिक उद्देश्य र आकाङ्क्षाबारे ऊ अबोध हुन्छ। राजकुलमा जन्मेको भए पनि ऊ राजतन्त्र र गणतन्त्रका गुणहरूबारे अनभिज्ञ हुन्छ। त्यति हुँदाहुँदै पनि राजनीतिक परिवारमा जन्मेकाहरूका लागि राजनीति भनेको पूर्वनिर्धारित प्रारब्ध बन्न जान्छ। यो नौलो घटना होइन। ब्रिटिस भारतमा स्वतन्त्रताको सङ्घर्ष हुँदाको बखत यस्तै भएको थियो। दक्षिण एसियाको राजनीतिक रङ्गमञ्चमा हामी पिता-पुत्र, दाजुभाइ, पति-पत्नी र पिता-पुत्रीको जोडी देख्दछौं। यस प्रकार नेताका छोराछोरी सुरुदेखि नै छोटा नेता बन्दछन्।

स्वाधीनताअघिको समयमा एकअर्काका पूरक केही यस्ता राजनीति जोडीहरू थिए जो एकअर्कासित सहक्रिया गर्थे र एकअर्काको परिपूरक थिए। त्यस्तो जोडीलाई उस बेला कसैले पनि अन्यथा ठानेनन्। बरु त्यसलाई सहज र प्रशंसायोग्य देखे। यसको सबभन्दा सुहाउँदो उदाहरण त मोतीलाल र जवाहरलाल नेहरूकै छ। त्यसपछि अनेकौंले त्यसको अनुसरण गरे।

दक्षिण एसियामा गृहस्थी र कार्यक्षेत्रको सीमाङ्कन प्रष्टसित कोरिएको पाइँदैन। त्यसै हुनाले राजनीतिकर्मको परिवार प्रायःजसो राजनीतिक अभियान, विरोध आन्दोलन, घोषणापत्र र चुनावको संसारमा धकेलिन्छन्। हाम्रा नेताका छोराछोरीहरूका मनमा 'नियति' र स्वाभाविक उत्तराधिकारको भावना भर्ने अनुयायी र समर्थकहरूको कमी छैन (वास्तवमा तिनीहरू राजनीतिक परजीवी र चाटुकारहरू हुन्)। हामी राजनीतिक नेतृत्वलाई झन्डै-झन्डै राजाहरूकै ढाँचामा आफ्ना छोराछोरी र नातिनातिनीका हातमा सुम्पने राजनीतिक नेताहरूबारे हतारमा फैसला गर्छौं र तिनको आलोचना गर्छौं। मेरो विचारमा त्यसो गर्नु गल्ती हो। जैविक वंशानुक्रमले दक्षिण एसियामा धेरैजसो राजनीतिक कार्य र राजनीतिक नेतृत्वको मार्ग पहिलेबाटै तय गरेको पाउँछौं। नेपालका प्रजातान्त्रिक रूपले निर्वाचित प्रथम प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई राजनीतिप्रति उनको लगाव कसरी भयो भन्ने प्रश्न गर्दा उनको जवाफ यस्तो रहेको थियो, "राजनीति हाम्रो परिवारको रगतमै थियो। म तीन वर्षको छँदा मेरा पिताजीले नेपाल छाड्नु परेको थियो। हाम्रो परिवारका प्रत्येक सदस्यको नाममा पक्राउ पुर्जी काटिएको थियो।" तसर्थ, विश्वेश्वरका दाजु मातृकाप्रसाद कोइराला पनि पारिवारिक राजनीतिक परम्पराकै उत्पादन थिए।

खासमा राजनीतिले राजनीतिक नेताका परिवारलाई अछुतो रहन दिँदैन। राजनीतिले परिवारलाई छोप्छ। अझ राजनीतिले उनीहरूलाई फसाउँछ भन्दा पनि हुन्छ। उनीहरू राजनीतिक ढङ्गको विचार, राजनीतिक व्यवहार, राजनीतिक शब्दावली (अन्य विषयको अध्ययन र सिकाइ गुमाएर) र राजनीतिक गतिविधितर्फ तानिन्छन्। त्यसपछि राजनीतिक नेतृत्वबाट तानिन्छन् अर्थात् राजनीतिक प्रतिस्पर्धा र अवसरको, सफलता र लोकप्रियताको, विफलता र अलोकप्रियताको घुर्बाबाट तानिन्छन् र कहिलेकाहीं त त्यस घुर्बालाई दुःखद र हिंसात्मक मृत्युले चुँडालिदिन्छ। घुर्बा घुम्छ पनि, घुर्बा चुँडिन्छ पनि।

राजनीतिक विरासत सहमाल्नु भनेको स्वर्ण सिंहासनमा विराजमान हुनु जस्तो होइन। यो त वास्तवमा सर्प भएको खाडलमा जाकिनु जस्तो हो। राजनीतिक विरासत सहमाल्ने जैविक उत्तराधिकारीहरूले त्यस विरासतसित सम्बन्धित ऋणात्मक र घनात्मक दुवै पक्ष, त्यसका तीता र मीठा पक्ष, त्यसका गौरव र रौरव दुवैलाई बेहोर्नुपर्ने हुन्छ। त्यो विरासत पुरस्कार हुन सक्छ, त्यो सजाय पनि हुन सक्छ। कहिलेकाहीं दुवै हुन सक्छ।

श्रीलङ्काका पूर्वप्रधानमन्त्री सिरीमाओ बन्दारनायकेको स्मृतिमा प्रकाशित ग्रन्थमा समावेश मेरो लेखमा मैले परिवारकै अर्को सदस्यलाई उत्तराधिकारीका रूपमा मान्ने र स्वीकार्ने जीवनका अन्य क्षेत्रलाई नियाल्ने प्रयास गरेको थिएँ। त्यसको मतलब मैले उत्तराधिकारीका रूपमा आउने छोरा, छोरी, पत्नी र अहिले पाकिस्तानका राष्ट्रपति जर्दारीको हकमा पति आदिको पक्षमा वा त्यस्तो उत्तराधिकारलाई न्यायोचित ठहर्‍याउन खोजेको थिइन। मैले त त्यसका लक्षणहरूलाई राम्रोसित बुझ्ने प्रयाससम्म गरेको

थिएँ। उदाहरणका लागि, कर्पोरेट विश्वमा जैविक उत्तराधिकारीहरू बोर्ड अध्यक्ष हुने गरेका देखिएको छ। कारोबार बुझ्ने र सहमाल्ने बुद्धि देखाउन सकेमा हाकिमका त्यस्ता 'उत्तराधिकारी' प्रतिको शङ्का बाँकी रहँदैन। त्यसैगरी व्यावसायिक संसारमा भनी वकिल, डाक्टर, शिक्षक आदिले आफ्ना बिडा छोरा वा छोरीलाई थमाउँछन्। त्यसरी बाउको बिडो थाम्ने सन्ततिहरूले आफैले केही गरेर नदेखाएसम्म उनीहरूलाई आफ्ना बाउबाजेसित दाँज्ने गरिन्छ। कला, सङ्गीत, नृत्य, अभिनय र चित्रकलाको संसारमा जैविक उत्तराधिकारीले आफ्ना बाउबाजेको कलालाई अगाडि बढाएको पाइन्छ। उत्तराधिकारको सिद्धान्तले खेलकुद जगतमा पनि काम गरेको देखिन्छ।

उसो भए बोर्ड बैठकमा छोरा वा छोरीको कुशाग्र व्यापारिक बुद्धिलाई मान्यता पाउने बनाउने अथवा अदालतमा कुनै अधिवक्ताको उक्तिकै प्रखर प्रतिभाका छोरा वा छोरीको कानुनी पकडलाई स्वीकार्न लगाउने अथवा एक नामुद डाक्टरका शल्यचिकित्सक सन्ततिको निपुणतालाई अपरेसन कक्षमा पत्याउन लगाउने अथवा आफ्ना अभिनेता वा चित्रकार पितालाई गौरवान्वित पार्ने गरी सिनेमा वा कला समीक्षकको वाहवाही जित्ने छोरा वा छोरी तथा राजनीतिमा के समानता छ? राजनीतिमा त्यसको समतुल्यता के छ? त्यो एउटै कुरा हुनु पर्छ: त्यस्तो परिवारको सदस्यले चुनावमा प्रष्ट जित हासिल गर्नुपर्छ जुन चुनाव उसले स्वच्छ र पारदर्शी तरिकाले लडेको हुनुपर्छ र त्यस्तो चुनाव एक स्वतन्त्र तथा समर्थ निर्वाचन आयोगको निगरानीमा सम्पन्न भएको हुनुपर्छ।

दिवङ्गत नेता वा मारिएका नेताका परिवारका सबै सदस्य यस परीक्षामा उत्तीर्ण भएका छैनन्। तर धेरै जना उत्तीर्ण भएका छन्। सिरीमाओ बन्दारनायके आत्मगत हिसाबले चुनिएकी थिइन् तर कालान्तरमा उनले वस्तुगत रूपमा वैधानिक नेतृत्व ग्रहण गरिन्। वैवाहिक कारणबाट राजनीतिक विरासत प्राप्त गर्ने परम्परा पनि उनकै पालादेखि सुरु भयो।

तसर्थ दक्षिण एसियामा नेतृत्वको सुरुवात झट्ट हेर्दा परस्परविरोधी देखिने उत्पत्तिबाट भएको देखिन्छ: पहिलो, जात, समुदाय, नातागोता, पारिवारिक अपेक्षा र आशा। दोस्रो, नियतिको पासाले ल्याएको परिस्थिति। तर दुवै अवस्थामा परिवारले खेल्ने भूमिका प्रबल छ।

नेतृत्वको देखिने सामान्य ढाँचा यही हो। तर पदार्थलाई परिवर्तन गरिदिने रासायनिक प्रकारको नेतृत्व र इतिहासलाई नै प्रभावित गर्न सक्ने खालको रूपान्तरणकारी नेतृत्व भने दक्षिण एसियामा पारिवारिक घेराबाहिरबाट आएको छ।

त्यस कोटीमा पर्नुहुन्छ महात्मा। आफ्नो आन्तरिक आवाजबाहेक उहाँको परिवार, पुर्खा, जात, समुदाय र उभिने कुनै आधार थिएन र नियतिले उहाँलाई भारतको महानतम् नेता बनाइदियो। म त भन्छु समकालीन इतिहासमा दक्षिण एसियाले पाएको उहाँ सबभन्दा ठूलो नेता हुनुहुन्थ्यो। उहाँका राजनीतिक

उत्तराधिकारी जवाहरलाल आफ्ना पिता मोतीलालको पदचिह्न पछ्याउँदै काङ्ग्रेसको सभापति बनेका थिए, तर उनको चुम्बकीय नेतृत्वमा महात्माकै आदर्श, इमानदारी, साहस र ऊर्जा जस्ता गुण भरिएका थिए। त्यसैले गान्धीले उनलाई भनेका थिए, “बहुत वर्ष जियो और हिन्द के जवाहर बने रहो।”

त्यसैगरी शहीद भगत सिंह र नेताजी सुभाषचन्द्र बोसको नेतृत्वकारी गुण उनका परिवार, जात वा समुदायबाट आएको होइन। अनि अम्बेदकरले सारा भारतलाई समेट्न सक्ने दूरदृष्टि राखेर आफ्नै प्रयासबाट साझा सरोकारको परिदृश्यमा आफूलाई स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने देखाइदिए।

वर्तमान कालमा जयप्रकाश नारायणको हकमा त्यही कुरा भन्न सकिन्छ। बाबु राजेन्द्र प्रसादको प्रतिष्ठित परिवारबाट आएका भए पनि जेपी आफ्नै तालका थिए जसलाई कुनै वर्गमा राख्न सकिन्न थियो र राजनीतिक दर्शनका हिसाबले परिभाषित गर्न पनि सकिन्न थियो। उनी वामपन्थी विचारधाराका थिए, तर कुनै वामपन्थी पार्टीमा उनी अटाउन सकेनन्। जेपी गान्धीवादी थिए, तर गान्धी ‘वृत्त’को कुनै लटका झटका उनमा लागू हुँदैन थियो। उनी विनोवा भावेको साथमा थिए, तर थिएनन् पनि। जेपी र नेपालका विपी अर्थात् विश्वेश्वरप्रसादसितको समानता आफैँमा आख्यानको विषय बनेको छ।

त्यसैगरी ‘बाङ्लादेशका पिता’ शेख मुजीबुर रहमान कुनै सुविधासम्पन्न परिवारबाट आएका थिएनन्। एक शेरिस्तदारका पुत्र उनी सरकारी जागिर खाएर आरामको जिन्दगी बिताउन सक्थे। नेता हुनका लागि राजनीतिमा जन्म लिनुपर्छ भन्ने छैन। अजरामर बङ्गबन्धु त्यस्तै थिए: उनी नेताका पनि नेता थिए जसलाई उनका जनताले भोग्नु परेको वञ्चितकरणले गर्दा राजनीतिक इतिहास र भू-राजनीतिलाई परिवर्तन गर्न सक्ने बनायो।

कसमाथि आशा गर्ने?

दक्षिण एसियामा अहिलेको नेतृत्व कस्तो छ त ? अनि यसको भविष्य कस्तो छ ?

दक्षिण एसियाको लोकतान्त्रिक प्रक्रियाले जनताका आक्रोश र पीडालाई आआफ्नै तरिकाले सुल्झाउन खोजिरहेको छ। तर सुल्झिन सकेको छैन। परिणामस्वरूप सडक, टुँडिखेल र खुला मैदानको राजनीति बढिरहेको छ। यस्तो राजनीतिबाट हामी अनभिज्ञ छौं। यसलाई अलोकतान्त्रिक पनि भन्न मिल्दैन, किनभने यो वस्तुतः अहिंसात्मक हुन्छ। तर यो दबाबमूलक हुन्छ र लोकतान्त्रिक उपचारको परम्परागत प्रक्रियाको उद्देश्यसित बाझिने खालको छ।

लोकतान्त्रिक कार्यपद्धति ढिलो र अपर्याप्त हुनाको कारणले त्यसको गम्भीर परिणामस्वरूप सङ्गठित सशस्त्र हिंसा बढ्न थालेको देखिएको छ। कुनै पनि हिंसात्मक आन्दोलन एक पटकमै सिद्धिने खालको हुँदैन। यो सिकार खेल्नु जस्तै हो, एउटालाई मारेर सिकार खतम हुँदैन। बन्दुकको गोलीमा त्यसलाई हान्ने र त्यो गोली लाग्नेको नाम लेखिएको हुँदैन। हिंसाले हिंसालाई जन्माउँछ। यो कुनै पन्थको औजारका रूपमा हुर्कन्छ र आत्मतुष्टि नै यसको एक मात्र उद्देश्य हुने गर्छ। हिंसाले दक्षिण एसियाको नेतृत्वको हिस्सा बन्ने प्रयास नगरेको होइन। यसो हुनु वास्तवमा नेतृत्व अराजकताबाट प्रतिस्थापित हुनु हो।

त्यसो हुनाले दक्षिण एसियाको राजनीतिक नेतृत्व कठिन अवस्थामा छ। यसको प्रतिष्ठा धरापमा छ। पैसाको पकड बढेको र यसले राजनीति र नेतालाई खेलाउने हुनाले त्यसबाट व्यापक विस्मय, निराशा र हताशा छाएको छ। त्यसले आक्रोश पनि जन्माएको छ। अहिले जनता निकै सुसूचित र विवेचनात्मक दृष्टि राख्ने भएकाले राजनीतिमा लाग्ने केही व्यक्ति र राजनीतिक सङ्गठनहरू अझै पनि अपवादका रूपमा रहेका छन् भन्ने जनताले बुझेका छन्। तर आम रूपमा राजनीतिक नेतृत्वको प्रतिष्ठा प्रशंसायोग्य भने छैन।

नेतृत्वको अर्थ अचेल हाम्रो भाषा र बोलीचालीमा विभिन्न किसिमले बुझिन्छ। हिन्दीमा हामी 'नेतृत्व' भन्छौं भने उर्दूमा यसलाई 'रहनुमाई' भनिन्छ र बोलीचालीमा त्यसैलाई 'लिडरबाजी' र 'नेतागिरी' पनि भन्ने गरिन्छ। नेतृत्वका महान् र आदर्श उदाहरणहरू दक्षिण एसियामा पाइन्छन्। तर नेतागिरीलाई बजारमा बिकने वस्तुका रूपमा हेरिन्छ। यो बजारमा पाइने यस्तो वस्तु भएको छ जसको खोलमा उत्पादकको ठेगाना छापिएको हुन्छ र बिक्री मूल्य पनि त्यसमा उल्लेख गरिएको हुन्छ, तर त्यो मूल्य बराबर फेरिने गर्छ। त्यस वस्तुका मिश्रणहरूबारे भने त्यसमा उल्लेख हुँदैन र त्यसको गुज्रिने म्याद पनि लेखिएको हुँदैन। अनि नेतागिरीलाई जनताको सेवामा नभई आफ्नै निजी फाइदाका लागि गरिने क्रियाकलापका रूपमा हेरिन्छ। यसलाई चाहिँ दुर्भाग्यपूर्ण मान्नुपर्छ र यसबाट धेरैलाई अन्याय पनि हुन गएको छ। अन्याय किन भएको छ भने म यस्ता धेरै राजनीतिज्ञहरूलाई चिन्छु जो स्वार्थरहित, इमानदार र आफ्ना दोषलाई देख्ने खालका छन्। नेतृत्व घट्टै गएको छ, नेतागिरी बढिरहेको छ। भारतका दोस्रो राष्ट्रपति सर्वपल्ली राधाकृष्णनले भनेका थिए, "दीर्घम् पश्यतु मा ह्रस्वम्"- अगाडि हेर्नु, सङ्कुचित दृष्टि नराख्नु। नेतृत्वले टाढाको कुरा हेर्छ, नेतागिरीले आफ्नै वरिपरि र नाकमुनि मात्रै हेर्छ अनि कुनै क्षेत्रीय, साम्प्रदायिक र स्थानीय तहका भावावेशपूर्ण निहुँ पाइन्छ कि भनेर सुँच्ने गर्छ। नेतृत्व तुच्छताभन्दा माथि हुन्छ, नेतागिरी तुच्छतापूर्ण हुन्छ। नेतृत्व छुद्रताभन्दा माथि हुन्छ, नेतागिरी छुद्रतामा रमाउँछ। नेतृत्वले विश्वसनीयतामा जोड दिन्छ र त्यो निष्कपट तथा हदैसम्मको सत्यनिष्ठ हुन्छ। नेतागिरी लोकप्रियता खोज्छ, यो दुई जिब्रे र कपटी हुन्छ। नेतृत्वका अनुयायीहरू हुन्छन्, नेतागिरीका अभिकर्ताहरू हुन्छन्। नेतृत्वले निजी द्वेष र प्रतिस्पर्धालाई उडाइदिन्छ, नेतागिरी

त्यसैमा मौलाउँछ। नेतृत्व लम्केर हिँड्छ, नेतागिरी अकडेर हिँड्छ। नेतृत्व ट्राफिक बत्तीमा अडिन्छ, नेतागिरी नअडी अगाडि बढ्छ। नेतृत्व सिद्धान्तमा अडिग रहन्छ र झिनामसिना कुरालाई वास्ता गर्दैन, नेतागिरी सिद्धान्तप्रति सम्झौता गर्छ र आफूलाई फाइदा हुने झिनामसिना कुरा हेर्छ।

अचेल राजनीतिक नेताहरूलाई आफ्नो ज्यान जाने डर हुन्छ र राज्यले सुरक्षा नदिएको अवस्थामा उनीहरू निजी सुरक्षा गाडि राख्छन्। निजी हातहतियार र अवैध हातहतियारबीचको फरक झिनो छ। अवैध हातहतियार र भुइँ तहको नेतृत्वबीच नजिकको सम्बन्ध रहेको हुन्छ। त्यसले गर्दा गैरराजनीतिक नेतृत्व सभ्य तथा आकर्षक समेत देखिन थालेको छ। केरला-तामिलनाडु सीमाक्षेत्रको एउटा सानो गाउँको स्कुलमा अस्ति भर्खर मात्र मैले 'तिमीहरू के बन्न चाहन्छौ?' भनेर विद्यार्थीहरूलाई सोधेको थिएँ। मेरो प्रश्नको जवाफमा उनीहरूले 'मेसी जस्तै फुटबल खेलाडी' र 'सलिम अली जस्तै पंक्षी विशेषज्ञ' भने। एकै जना विद्यार्थीले पनि भविष्यमा आफूले राजनीतिलाई पेसा बनाउने कुरा बताएनन् न त कुनै राजनीतिक नेतालाई उदाहरणीय व्यक्तिका रूपमा उल्लेख गरे।

राजनीतिक नेतृत्वको छवि जति तल गिर्छ उति नै सामाजिक सक्रियतावादीहरू, राजनीतिमा नलागेर पनि राजनीतिक मुद्दाहरूलाई उठाउने गैसस आन्दोलनका अगुवाहरू, खेलकुद जगतका हिरोहरू, सांस्कृतिक क्षेत्रका व्यक्तित्वहरू र सिनेकलाकारहरूको छवि चम्कन्छ। आज यी व्यक्तित्वहरूले हिजो राजनीतिक नेताहरूले ओगटेका ठाउँ लिइरहेका छन्। यसबाट राजनीति र राजनीतिक नेतृत्वउपर अन्याय भएको मान्नुपर्छ।

संवैधानिक निकायका अनिर्वाचित अधिकारीहरूले पनि राजनीति र राजनीतिभन्दा बढी सम्मान पाउने गरेका छन्। 'मलाई न्यायपालिकाप्रति पूर्ण विश्वास छ' भन्ने उक्ति बरोबर सुन्न पाइन्छ। तर 'मलाई हाम्रा राजनीतिक नेताहरूप्रति पूर्ण विश्वास छ' भनी कसैले भनेको सुन्न पाइँदैन। यस्तो हुनु मलाई दुर्भाग्यपूर्ण लाग्छ। किनभने लोकतन्त्रमा राजनीतिक नेतृत्व नै सामाजिक न्याय र आर्थिक समृद्धि ल्याउने अग्रदूत हुने हुनाले यसको अतिशय महत्त्व छ। अरूले उत्प्रेरकको काम गर्न सक्छन्, प्रेरणा दिन सक्छन्। तर लोकतन्त्रमा अन्तिम परिणाम त वैधानिक लोकतान्त्रिक राजनीतिक निकायहरूबाटै प्राप्त हुने हो। जनताको अभिमत, सिकायत, चाहना आदि व्यक्त हुने भरपर्दो माध्यम विधायिका नै हुन्, तिनबाटै आवश्यकताअनुरूप मौजुदा कानुनमा परिवर्तन हुन सक्छ र समयसापेक्ष नयाँ कानुनहरूको तर्जुमा हुन सक्छ। जनताका आँखाबाट त्यस्ता निकायहरूप्रतिको सम्मान गिर्न दिनु हुँदैन।

अहिलेको अवस्थामा दक्षिण एसियाका राजनीतिक नेतृत्वका सामु रहेको सबभन्दा ठूलो चुनौती भनेको आफ्नो गुमेको विश्वसनीयतालाई फर्काउनु हो, नेतृत्वलाई नेतागिरीबाट मुक्त गर्नु हो। तर त्यसभन्दा पनि ठूलो खाँचो दक्षिण एसियाका लागि र वास्तवमा मानव समाजकै लागि यस्तो नेतालाई पुनःआविष्कृत गर्नु हो जसले राजनीति वा राज्य सञ्चालन र शासनपद्धतिको नभई पृथ्वीको

जीवनप्रणालीमा मानवीय अवस्थाबारेको नेतृत्व दिन सकोस्। हामीलाई खाँचो छ सामाजिक दार्शनिकहरूको, पर्यावरणीय दार्शनिकहरूको, विज्ञानका दार्शनिकहरूको, यस्ता विचारकहरूको जो आफैं पनि सक्रियतावादी हुन् वा जसले सक्रियता उत्पन्न गर्न सक्छन् - बर्ट्रान्ड रसेल, इ एफ सुमाकर, वाङ्गारू मथाइ, चन्डीप्रसाद भट्ट, सुन्दरलाल बहुगुणा जस्ता व्यक्तिहरू। यस्ता धेरै दक्षिण एसियाली नेताहरू छन् जसले अन्तर्राष्ट्रिय घटनाक्रमको धारलाई मोडेका छन् - उ थान्त, अमर्त्य सेन, महबुब उल हक, रहमान सोभान, मोहम्मद युनुस, ह्यामिल्टन सर्ले अमरसिङ्घे। त्यतिकै नेतृत्व क्षमता देखाउने भारतमा धेरै अग्रगण्य महिलाहरू पनि छन् - अरुणा रोय, मेधा पाटकर, अरुन्धती रोय, सि के जानु, वन्दना सिवा आदि। उनीहरूका विचारलाई जति सुन्नुपर्ने हो त्यो अहिले सुनिएको छैन, तर भविष्यले उनीहरूलाई अग्रगामी नेताका रूपमा मान्नेछ। दिगो सहरी बसोबासबारे बाटो देखाउने पाकिस्तानका अगुवाहरू अख्तर हमिद खान र आरिफ हसनका हकमा पनि त्यही कुरा लागू हुनेछ।

हामीलाई राजप्रासाद र संसद भवन छाडेर बाहिर निस्कने यस्ता नेताहरू चाहिएको छ जो बोल्छन् लुटिएका वनजङ्गलका हकमा, क्षतविक्षत खानीहरूका हकमा, विलुप्त हुँदै गएका जलाशयका हकमा, प्रदूषित नदीनालाका हकमा, उपेक्षित स्मारकहरूका हकमा, नष्ट पारिएको हस्तकलाका परम्पराको हकमा, सङ्कटमा परेका प्राकृतिक आश्रित प्रणालीका हकमा र जसले बोल्न सक्नु हाम्रा वन्यजन्तुहरूका हकमा, हाम्रा बुढ्यौली लागेका मानिसहरूका हकमा र विशेषगरी अकथनीय शोषणको मारमा परेका छोरीचेलीहरूका हकमा। यी कुनै पनि प्रतिनिधित्व क्षेत्रभित्र पर्दैनन्, तर यी कुराहरू यस पृथ्वीका अत्यन्त मूल्यवान् वस्तु हुन्। दक्षिण एसियाका नेताहरूले यस्ता ध्येय लिएर बोल्न थाले भने उनीहरू सिंह भनेर चिनिने छन् स्याल भनेर होइन।

मलाई के विश्वास छ भने दक्षिण एसिया चित्त नबुझ्दो नेतृत्वका मोडेलहरू वा तिनका हिंसात्मक विकल्पहरूबाट दबिने छैन। मलाई विश्वास छ यस क्षेत्र र विश्वका लागि नै अभूतपूर्व नेताहरू दिने दक्षिण एसियाले नेतृत्व पैदा गर्ने आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गरेर अर्को पुस्तालाई चमत्कृत पार्नेछ, यस्तो नेतृत्व जो जनतालाई साथ लिएर राजनीतिभन्दा पतिर पर्यावरणीय, समाजशास्त्रीय र सभ्यतायुक्त प्रज्ञाको नयाँ प्रणालीमा प्रवेश गर्न सक्छ।

मैले आफ्नो प्रवचनको प्रारम्भमै आइ सान सु कीको नाम लिएको थिएँ। म धैर्य र साहसकी तिनै विराङ्गनालाई सलाम गर्दै आफ्ना कुरा टुङ्ग्याउन चाहन्छु। ती यस्ती विराङ्गना हुन् जसको कुल उनका लागि गर्वको विषय थियो छनौटको होइन, जसको उकालो यात्राको गति सुस्त, दिक्कलागदो र खतरायुक्त थियो अनि उनको यात्रा शिखरमा पुग्न बाँकी नै छ, तर जसले दक्षिण एसियामा नेतृत्वको प्रदर्शन गरेकी छन् र जसले हामीलाई नेतृत्वको नयाँ परिभाषा साथै नयाँ आशा प्रदान गरेकी छन्।

गोपालकृष्ण गान्धी कलाक्षेत्र फाउन्डेसन, चेन्नईका अध्यक्ष हुन् तथा इन्डियन इन्स्टिट्युट अफ एडभान्स्ड स्टडीको गवर्निङ बडीका पनि अध्यक्ष हुन्। उनी सन् २००४ देखि २००९ सम्म पश्चिम बङ्गालका गभर्नर (राज्यपाल) थिए। उनले भारतका राष्ट्रपतिको सचिवका रूपमा पनि काम गरिसकेका छन् र उनी दक्षिण अफ्रिका र श्रीलङ्काका लागि भारतका उच्चायुक्त रहिसकेका छन्। उनी महात्मा गान्धी र सी राजगोपालाचारीका नाति हुन्।

यो प्रवचन कार्यक्रम हिमाल साउथ एशिएनसितको सहकार्यमा आयोजना गरिएको थियो।